

- Літопис Руський за Іпатіївським списком / Пер. Л. Махновця. — К., 1988.*
Моця О.П. Південна «Руська земля». — К., 2007.
Ричка В. «Київ — другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). — К., 2005.
Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст. — К., 2005.
Толочко П.П. Киев и Новгород XII — нач. XIII вв. в Новгородском летописании // Толочко П.П. Київ і Русь. Вибрані твори 1998—2008 рр. — К., 2008. — С. 248—257.

Одержано 10.04.2008

А.П. Моця

«РУССКАЯ» ТЕРМИНОЛОГИЯ В КИЕВСКОМ И ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОМ ЛЕТОПИСНЫХ СВОДАХ

В статье рассмотрен вопрос об использовании названий «Русь»/«Русская земля» в двух источниках XII и XIII вв. — Киевском и Галицко-Волынском летописных сводах, которые формировались в центрах Среднего Поднепровья и карпатском регионе соответственно. В результате было установлено, что первоначально Галич не входил в историко-территориальную «русскую зону» (как и северные, а также поволжские регионы восточнославянского мира). Только со времен Романа Мстиславича и Данила Романовича ситуация кардинально изменилась и «русское» название надолго укрепилось в карпатском регионе.

О.Р. Motsya

«RUTHENIAN» QUESTION IN KYIV AND HALYCH-VOLYN ANNALISTIC CODES

The article views the issue of usage of names *Rus/Rus Land* in two sources of the 12th and the 13th centuries — Kyiv and Halych-Volyn annalistic codes, developed correspondingly in the centres of the Middle Dnipro River region and the Carpathian region. As a result of carried out work it was established that initially Halych did not belong to the historic and territorial «Ruthenian zone» (as well as the Northern and the Volga River regions of the Eastern Slav world). Only since the time of Roman Mstyslavovych and Danylo Romanovych the situation radically changed, and the «Ruthenian» name for long became customary in the Carpathian region.

Т.О. Рудич

ПРО АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Статтю присвячено аналізу антропологічного складу населення, поховання якого виявлено на пізньосередньовічному могильнику у Вишгороді.

Значення кожної нової антропологічної серії як післямонгольської, так і козацької доби важко переоцінити. Аналіз краніологічних матеріалів дає змогу простежити генетичні зв'язки між популяціями території України пізнього середньовіччя й групами слов'янства часів Київської Русі та їхніх сусідів, а також зафіксувати

окремі міграції. Однак якщо антропологічний склад давньоруського населення неодноразово був предметом наукових досліджень, то до більш пізнього матеріалу науковці зверталися епізодично. Це пов'язано насамперед із відсутністю в колекціях вибірок кістяків другої половини XIII ст. — XVIII ст., що суттєво гальмує вирішення низки питань, передусім щодо формування фізичного типу українців.

© Т.О. РУДИЧ, 2009

У 1990—1996 рр. під час археологічних досліджень у м. Вишгород, які проводила Правобережна давньоруська експедиція Інституту археології НАН України (керівник Р. Орлов), було отримано антропологічний матеріал із поховань навколо церкви Бориса та Гліба на місці недільної школи, датованих першою половиною XVII ст. (Дегтяр, Орлов 2005, с. 92).

Автор статті вивчила скелетні рештки з 67 поховань. Збереженість кісткового матеріалу задовільна. Реставрацію, описи та виміри матеріалів здійснено за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою. Придатними для вимірів за краніологічною програмою виявилися 14 чоловічих та 12 жіночих черепів (див. табл.).

Чоловіча серія загалом характеризується брахікранією, середніми поздовжнім та висотним діаметрами за великого поперечного діаметра. Лобна кістка широка, кут профілю лоба близький до прямого. Діаметр вилиць середній, верхня висота обличчя — незначна. За верхньолицьовим показником обличчя низьке. Орбіти середньоширокі, низькі. Ніс має малу ширину та висоту, носовий показник середній. Кістки носа виступають сильно. Горизонтальне профілювання обличчя помірно на назомалярному рівні та добре на середньому. Іклова ямка середньої глибини. Обличчя ортогнатне. Перенісся середньовисоке за симотичним та високе за дакріальним показниками.

Серія жіночих черепів із Вишгорода характеризується середніми розмірами. Форма черепної коробки брахікранна. Лоб середньоширокий на межі із широким. Обличчя середньошироке та середньовисоке, за верхньолицьовим показником — низьке. Орбіти середньоширокі, середньовисокі, низькі за орбітним показником. Ніс низький, вузький, носовий показник середній. Профілювання обличчя помірно на назомалярному та добре на зигомаксиллярному рівнях. Обличчя ортогнатне. Кістки носа виступають помірно.

Навіть візуальний огляд вказує на неоднорідність серії, що підтверджено статистичним аналізом. Група відзначається завищеною варіабельністю більшості краніологічних ознак. Для перевірки її на однорідність емпіричні коефіцієнти варіації було порівняно зі стандартними. Здебільшого у нашій серії вони виходили за межі стандартних, що свідчить про порушення нормальної мінливості у популяції та її неоднорідність. Було розраховано коефіцієнти кореляції. Під час порівняння коефіцієнтів нашої серії зі стандартними зафіксовано розбіжність, виражену в появі зворотних знаків та заниже-

них або завищених абсолютних розмірах. Внутрішньогруповий аналіз виявив такі тенденції: у чоловічій серії зі збільшенням ширини обличчя збільшуються його висота, висота орбіт, назомалярний кут та черепний показник. Отже, аналіз парних кореляцій демонструє, що у формуванні чоловічої групи з Вишгорода брали участь два головних компоненти. Перший із них характеризується меншим черепним показником, меншими розмірами і кращим профілюванням обличчя, другий — більшим черепним показником, більшими розмірами обличчя, що має послаблене горизонтальне профілювання на назомалярному рівні.

У пошуках витоків антропологічних компонентів вишгородської популяції звернемося до хронологічно більш ранніх груп. Перший компонент нашої серії можна пов'язати зі східнослов'янськими групами X—XIII ст., зокрема полянами, для яких характерні мезокранія, середньошироке, низьке, добре профільоване обличчя. Другий компонент властивий нащадкам степового населення (назва «степовики» в антропологічній літературі вживається, як правило, щодо груп кочового, а інколи вже й осілого, населення Євразійських степів, які антропологічно не належать до слов'янського масиву). Поєднання брахікранії з широким обличчям та деяким сплюсненням на назомалярному рівні, яке репрезентує другий компонент вишгородської серії, здавна трапляється на території України. Це поєднання характеризує носіїв так званого сарматсько-салтівського (або зливкинського) антропологічного типу. Цей морфотип представляв сарматські групи різних територій та хронологічних періодів. Однак сармати перебували в складних стосунках субстрату та суперстрату з цілою низкою груп населення як Східної Європи, так і Центральної Азії, вони в одних випадках стали домішкою, в інших — основою для окремих груп населення, яке мешкало в степових регіонах — від болгар до торків. Зазначений тип був характерний для частини носіїв салтівської культури, яких пов'язують із болгарами (для аланської складової населення культури, за антропологічною традицією, доміантним вважається інший тип, що поєднує доліхокранію з відносно вузьким обличчям), для середньовічного населення Хозарії, деяких районів Північного Кавказу, груп різних територій, в яких вбачають давніх болгар. На землях України цей морфотип представляв мешканців середньовічних міст Криму та був одним зі складових компонентів осілого населення Нижнього Подніпров'я XII—XV ст. Брахікранія, широколицисть, послаблення го-

ризонтального профілювання обличчя, причому не лише на верхньому, а й середньому рівнях, були типовими для цілої низки племен: печенігів, половців, ногайців, кочовиків півдня України, які не завжди мали чітку етнічну інтерпретацію. Проте в останніх групах значна ширина обличчя поєднується зі значною його висотою, тобто в них відчувається суттєва монголоїдна домішка, або вони взагалі стоять на межі європеоїдних та монголоїдних груп.

У середньому вияві чоловіча вишгородська серія морфологічно та статистично найближча до групи з козацького цвинтаря у Чигирині XVI—XVII ст. та вибірки черепів із Меджибожа

XIV—XV ст. В обох цих популяціях, особливо в чигиринській, зафіксовано наявність «степового» компонента (Рудич 2000). Чоловіча вибірка з Вишгорода також досить близька до збірних краніологічних серій українців Центральної, Західної, Південної та Східної України, в яких домінують матеріали XIX—XX ст. Однак варто відзначити, що вишгородська серія, на відміну від усіх чотирьох збірних регіональних груп українців, має слабше горизонтальне профілювання обличчя та більшу висоту орбіт, що відбиває наявність у ній істотної степової домішки. Отже, пік цієї присутності, яку можна простежити на антропологічному матеріалі, припадає на XIV—

Таблиця. Середні розміри черепів із Вишгорода

Ознаки за Мартіном	Чоловіки		Жінки	
	min-max	М	min-max	М
1. Поздовжній діаметр	172—189	178,3	162—182	170,3
8. Поперечний діаметр	132—164	145,1	130—150	138,8
17. Висотний діаметр b-br	128—143	134,3	124—134	128,4
20. Вушна висота p-br	104—128	116,9	107—115	110,7
5. Довжина основи черепа	92—104	98,8	86—98	94,5
9. Найменша ширина чола	89—106	99	90—106	95,7
10. Найбільша ширина чола	102—146	123,7	112—134	119,8
12. Ширина потилиці	104—129	127,7	105—112	108,1
40. Довжина основи обличчя	86—103	95	89—98	93
43. Верхня ширина обличчя	98—116	104,8	89—114	101,3
45. Діаметр вилиць	121—154	135	121—134	127
46. Середня ширина обличчя	90—104	93,3	91—104	96,9
48. Верхня висота обличчя	59—71	67,1	61—71	65
55. Висота носа	46—55	49,8	40—53	47,3
54. Ширина носа	22—25	23,4	21—25	22,9
51. Ширина орбіти	40—44	41,9	38—43	40,8
52. Висота орбіти	29—34	32,4	28—33	31,4
SC. Симотична ширина	7—18	10,9	7,5—13,5	9,7
SS. Симотична висота	2,5—6	4,3	2—3,5	2,7
DC. Дакріальна ширина	19—28	24	18—27	23,4
DS. Дакріальна висота	10,1—18	13,2	9,5—14	12,2
32. Кут лоба (nasion-met.)	82—90	86,5	83—89	86
77. Назомалярний кут	137—147	142	136—147	141,3
Zm. Зигмаксилярний кут	121—137	130,1	124—135	128,9
72. Загальний кут обличчя	84—90	86,6	83—90	85,8
75.1. Кут носа	25—33	30	20—25	22,6
Показчики:				
Черепний	73,3—93,7	81,5	75,8—86,8	81,2
Верхньолицьовий	46,1—53,4	49,8	48,4—52,1	50,4
Носовий	42,3—54,3	47,3	41,5—52,5	49,2
Орбітний	70,7—82,5	78,1	65,1—86,8	77,4
Симотичний	27,7—55,5	42,8	18,5—43,7	28,5
Дакріальний	40,7—78,9	58,7	36,5—77,7	53,4
Кількість спостережень	7—14		7—12	

XVII ст. На краніологічних матеріалах XIX—XX ст. наявність вихідців зі степових популяцій серед населення України також простежується, але значно слабше.

Особливо цікавим та інформативним для антропологів є порівняння вишгородської групи з великим колом слов'янства доби Київської Русі. Вишгородці відрізняються від давньоруських популяцій низкою ознак, насамперед, значним черепним показником. Проте брахікефалізація вважається загальною морфологічною тенденцією доби пізнього середньовіччя, тобто цю відмінність вишгородської та інших українських серій XIV—XVII ст. від слов'янських груп давньоруського часу можна пояснити епохальною мінливістю. Іншим проявом епохальної мінливості є грацилізація. З огляду на це у пізньосередньовічних українських групах варто було б очікувати менших розмірів обличчя, ніж у давньоруських популяціях, що мешкали на цій території, але населення Середнього Подніпров'я козацької доби (Вишгород, Чигирин, Суботів, цвинтар біля Михайлівського Золотоверхого собору) має ширше обличчя як порівняно з сільськими, так і, що важливо, міськими мешканцями цих територій давньоруського часу. Збільшення ширини черепа та обличчя в серіях Середнього Подніпров'я XVI—XVII ст. можна пояснити припливом сюди більш широколицього населення у післямонгольську добу. Носії широколицьих форм або їхні нащадки могли походити з північно-західних (слов'янських) та південних (степових) територій. Розглянемо обидва можливі варіанти.

Відносно широколицістю (у слов'янському масштабі) в X—XIII ст. характеризувалися мешканці древлянських, волинянських, тиверських земель, смоленські кривичі та мазовшани. В.П. Алексєєв вважав, що у складанні антропологічного типу українців панівну роль відіграв морфологічний тип древлян (Алексєєв 1969, с. 195). Однак цьому мало передувати розширення зони розповсюдження цього морфотипу, оскільки у киеворуські часи він локалізувався переважно у північно-західній частині території України. Дійсно, у післямонгольську та козацьку добу сталися певні пересування населення в різних регіонах. Поява нових антропологічних матеріалів дає змогу фіксувати приплив переселенців із західних земель (древлянських, волинянських, тиверських) у Середнє Подніпров'я. Вихідцям із зазначених територій належить один із широколицьих морфологічних компонентів у складі населення Чигирини XVI—XVII ст. (Рудич 2000), які

представлені й у людей, похованих на пізньосередньовічному цвинтарі Михайлівського Золотоверхого собору в Києві (Рудич 2008, с. 49—54).

Однак у вишгородців значна ширина обличчя поєднується з тенденцією до послаблення горизонтального профілювання обличчя, що вказує на наявність у серії саме широколицього степового комплексу. Така комбінація ознак, характерна для багатьох кочових груп, вважається історичною кореляцією, тобто дуже сталою. Отже, присутність кочовиків або їхніх нащадків у вишгородській групі фіксується не лише за внутрішньогрупового, а й міжгрупового аналізу, що свідчить про істотність степового компонента. І саме наявність суттєвої степової складової віддаляє вишгородців від східнослов'янських серій давньоруської доби.

Переконливіше визначити місце, яке посідає населення Вишгорода в колі близьких за часом популяцій, дає змогу проведенне зіставлення середньостатистичних показників низки краніологічних серій за допомогою методів багатовимірної статистики, що завдяки високій точності сприяють значній об'єктивізації висновків (Дерябин 1982).

Групи порівнювали за низкою таксономічно важливих ознак: шириною та висотою обличчя, шириною лоба, висотою черепа, назомалярним та зигомаксилярним кутами обличчя, кутом носа, черепним, орбітним та носовим показниками. До аналізу було залучено збірні серії чоловічих черепів X—XIII ст., що репрезентують мешканців території різних племен: полян київських, чернігівських, переяславських, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів, радимичів, словен новгородських (Алексєєва 1973), древлян-волинян (Рудич 2003, с. 202—204), тиверців (Великанова 1975), а також населення міст Києва, Чернігова, Любеча, Витачева (Алексєєва 1973) і Галича (Рудич 1998). Найбільш хронологічно та тематично близькими до вишгородців виявилися чигиринці XVI—XVII ст. (Рудич 2000) та мешканці Меджибожа XIV—XV ст. (Рудич, Толкачев 2006).

Антропологію салтівського кола було представлено вибірками черепів із могильників Верхній Салтів (Алексєєв 1962), Дмитрівський (Кондукторова, Сегеда 1990), Маяцький (Кондукторова 1984). До аналізу було залучено матеріали могильників Волзької Булгарії Чотирьохугольник (Герасимова, Рудь, Яблонський 1987), В. Тархани (Акімова 1964), а також Зливки (Наджимов 1955) та Лимбар у Молдові (Великанова 1975), який пов'язують із ранніми болгарами. Антро-

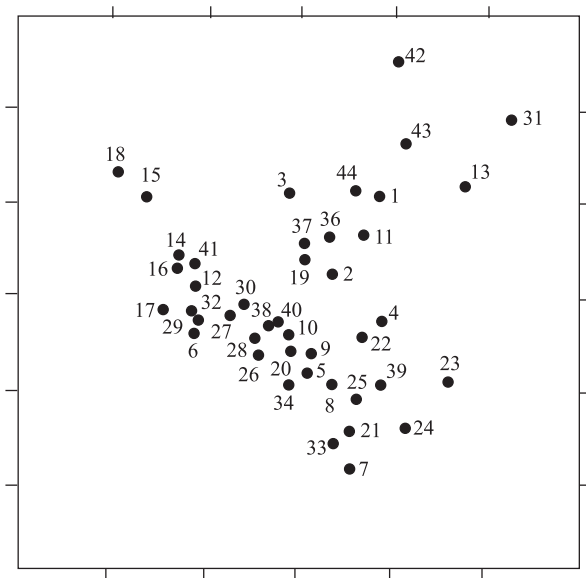

Рис. 1. Результати факторного аналізу чоловічих серій: 1 — Великі Тархани; 2 — Благовіщенка; 3 — Чотирьохугольний; 4 — м. Чигирин; 5 — Дмитріївський могильник; 6 — дреговичі; 7 — Дуба-Юрт; 8 — Гамівська ущелина; 9 — м. Галич; 10 — Каїри; 11 — Кам'янка; 12 — м. Київ; 13 — кочовики півдня України; 14 — кривичі ярославські; 15 — кривичі костромські; 16 — кривичі смоленські; 17 — кривичі тверські; 18 — кривичі володимирські; 19 — Лимбар; 20 — м. Любеч; 21 — Маяцький могильник; 22 — Мамай-Сурка; 23 — Меджибіж; 24 — Мошева Балка; 25 — збірна серія з територій древлян-волинян; 26 — Ново-Харківський могильник; 27 — збірна серія з території полян чернігівських; 28 — збірна серія з території полян київських; 29 — збірна серія з території сіверян; 30 — збірна серія з території полян переяславських; 31 — половці України; 32 — радимичі; 33 — В. Салтів; 34 — словени новгородські; 35 — в'ятичі; 36 — м. Вишгород; 37 — Зливінський могильник; 38 — тиверці; 39 — Зміївська; 40 — Витачев; 41 — м. Чернігів; 42 — ногайці з території Херсонщини; 43 — печеніги України; 44 — ногайці Криму

пологію середньовічних аланів репрезентують черепи з Гамівської ущелини, Дубаюрта, Зміївської (Алексеев, Гохман 1984; Герасимова 1996, с. 156—167), а також з Ново-Харківського могильника, який пов'язують із нащадками аланів (Алексеева, Козловская 2002). Південні регіони України було представлено могильниками осілого населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка (Кондукторова 1957), Каїри (Зиневич 1967), Мамай-Сурка (Литвинова 2006), Благовіщенка (Круц, Литвинова 2003), а також збірними групами печенігів, половців півдня України, ногайців та кочовиків півдня України, які не мають чіткої етнічної інтерпретації (Круц 2003).

Міжгруповий факторний аналіз (МГФ) показав, що чоловічі серії максимально диференціюють ознаки, які мають значні навантаження за першим фактором (32,7 % загальної дисперсії): ширина лоба, обличчя, висота обличчя,

черепний показчик (додатні), ширина носа (від'ємні). За другим фактором (27,2 % загальної дисперсії) найбільші навантаження мають кути горизонтального профілювання, висота орбіт (додатні), висота черепа та кут кісток носа. За значеннями факторних навантажень на окремі серії всі групи було вписано в простір двох факторів поліморфізму (рис. 1).

За результатами аналізу, чоловіча група з Вишгорода досить суттєво відрізняється від усього масиву давньоруських серій. Вишгородці мають більший черепний показчик, ширше обличчя, вужчий ніс (ознаки, що мають навантаження за першим фактором). Крім того, вишгородську серію відрізняють від давньоруських груп, переважно з території України, низка ознак, які несуть навантаження за другим фактором. Вишгородці вирізняються слабшим горизонтальним профілюванням обличчя, нижчою черепною коробкою та меншим кутом носа. Така комбінація морфологічних особливостей наближає популяцію з Вишгорода до степових груп, передусім, представлених сарматсько-салтівським морфотипом та пов'язаних із болгарами (Зливіки, Лимбар, Кам'янка, В. Тарханський могильник), та дещо слабше з ногайцями Криму, які певною мірою сформувалися на базі місцевих племен. Вишгородці суттєво відрізняються від печенігів, половців, ногайців Північної Таврії і збірної серії кочовиків Південної України, які не мають етнічної інтерпретації.

За результатами кластерного аналізу (ієрархічна процедура, відстані Евкліда, метод Complete) статистично найближчими до вишгородців є дві українські серії — Чигирин та Меджибіж, а також низка степових груп: Лимбар, Чотирьохугольний, В. Тарханський могильник, ногайці Північного Криму і могильник Кам'янка на Нижньому Подніпров'ї.

Отже, міжгруповий статистичний аналіз досить чітко визначив місце вишгородської чоловічої серії у колі близьких за часом популяцій. Вона виявилась статистично та морфологічно наближеною до українських серій XIV—XVII ст. із Чигирини та Меджибожа. Відносно хронологічно більш ранніх груп вишгородські чоловіки суттєво відрізняються від слов'янських популяцій давньоруської доби та тяжіють до груп степового (сарматсько-салтівського) кола.

Добре відомо, що чоловічі серії краще відбивають міграційні процеси, а жіночі — ліпше характеризують тип субстратного населення тієї чи іншої території. Для того, щоб чітко з'ясувати антропологічну ситуацію у Вишгороді, необхідно порівняти не лише чоловічі, а й жіночі серії.

Жіночу групу з Вишгорода порівнювали з жіночими серіями (з використанням аналогічних методів багатовимірного аналізу) з тих самих могильників, що й чоловічі, за тим самим набором ознак. Відсутня лише інформація про низку ознак у серії печенізьких жінок, що не дало змоги включити її до аналізу.

За результатами міжгрупового аналізу вишгородські жінки виявились значно ближчими до давньоруських серій, аніж чоловіки з цього могильника. Вишгородки впевнено входять до кола слов'янських популяцій киеворуської доби, а найближчими до них є жінки з Чернігова, Любеча, Києва, тобто груп полянських земель (рис. 2). Утім жіноча серія з Вишгорода демонструє певне відхилення від давньоруських груп за такими ознаками, як черепний показник, ширина обличчя та горизонтальне профілювання. Вишгородки відрізняються брахікранією, ширшим та слабше профільованим обличчям, що наближає їх до низки степових груп, але не так сильно, як вишгородських чоловіків. З пізніших серій досить близькими морфологічно та статистично до вишгородок виявились мешканки Чигирини та Меджибожа. В обох групах відчувається степова присутність (Рудич 2000; Рудич, Толкачев 2006). Крім того, до жінок із Вишгорода наближаються групи, що репрезентують осіле населення Нижнього Подніпров'я — Благовішенка, Мамай-Сурка, які являють собою змішане населення, серед якого значний відсоток становлять осілі кочовики (Литвинова 2007).

Отже, в чоловічій та жіночій групах з Вишгорода слов'янські та степові складові було представлено в різних пропорціях. Жінки чітко демонструють насамперед генетичні зв'язки зі слов'янськими серіями полянських територій давньоруської доби. Кочовий компонент краще представлений у чоловіків цієї популяції. Саме його наявність і викликає найбільше запитань.

Середнє Подніпров'я з давніх часів перебувало в зоні потужних степових впливів. За результатами досліджень, степовики істотно вплинули на антропологічний склад його населення доби заліза. Т.І. Алексеева вважала, що іранська людність відіграла значну роль у формуванні східнослов'янського населення і саме цим пояснювала певну специфічність морфологічного комплексу полян (Алексеева 1973). У ранніх працях дослідниця схилилася до думки щодо генетичної лінії, яка тягнулася від пізніх скіфів через частину населення черняхівської культури Середнього Подніпров'я до груп полянських територій Х—XIII ст. Дослідниця наголошувала,

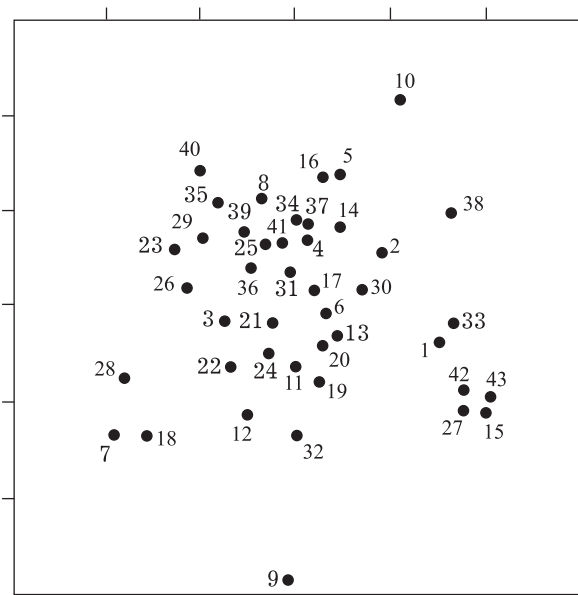

Рис. 2. Результати факторного аналізу жіночих серій: 1 — Великі Тархани; 2 — Благовішенка; 3 — тиверці; 4 — м. Чернігів; 5 — Чотирьохугольник; 6 — м. Чигирин; 7 — Дмитрівський могильник; 8 — древляни-волиняни; 9 — Дуба-Юрт; 10 — Гамівська ушелина; 11 — м. Галич; 12 — Каїри; 13 — Кам'янка; 14 — м. Київ; 15 — кочовики півдня України; 16 — Лимбар; 17 — м. Любеч; 18 — Маяцький могильник; 19 — Мамай-Сурка; 20 — Меджибіж; 21 — Мощева Балка; 22 — Новохарківський могильник; 23 — збірна серія з території полян чернігівських; 24 — збірна серія з території полян киевських; 25 — збірна серія з території полян переяславських; 26 — збірна серія з території сіверян; 27 — половці; 28 — В. Салтів; 29 — в'ятичі; 30 — м. Вишгород; 31 — Витачів; 32 — Зміївська; 33 — Зливкинський могильник; 34 — кривичі смоленські; 35 — кривичі тверські; 36 — кривичі ярославські; 37 — кривичі костромські; 38 — кривичі володимирські; 39 — дреговичі; 40 — радимичі; 41 — словени новгородські; 42 — ногайці з території Херсонщини; 43 — ногайці Криму

ла, що ця лінія іранська. В останніх своїх працях Т.І. Алексеева (Алексеева 1999) не відкидала можливості, що іранські впливи могли мати й більш пізнє походження. Тут варто згадати середньовічних аланів.

Про наявність кочового (аланського) компонента в серіях давньоруської доби з полянських та сіверянських земель писали С.П. Сегеда (Сегеда 1998), Р.У. Гравере (Гравере 1999, с. 210) та П.М. Покас. Проте, як уже було зазначено, антропологічна традиція вважає домінуючим для аланів доліхокранний, відносно вузьколиций морфотип з характерним різким горизонтальним профілюванням обличчя. Отже, пов'язувати з нащадками власне аланів відносно широколице, із тенденцією до послаблення горизонтального профілювання, обличчя мешканців Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя (Вишгород, Чигирин, Суботів) немає жодних підстав.

Окремі серії з могильників давньоруської доби Середнього Подніпров'я (Григорівка, Бучак, Яблунівка, деякі групи Києва) характеризуються слабшим горизонтальним профілюванням обличчя та меншим кутом виступання носа. Кожна із зазначених груп є темою для окремого дослідження, оскільки послаблене профілювання обличчя не завжди можна пов'язувати зі степовими впливами, адже воно також характеризує фіно-угорські популяції або слов'янські, що сформувались на фінському субстраті (словени новгородські, в'ятичі та ін.). Присутність можливих вихідців із цих земель у Середньому Подніпров'ї повністю відкидати не можна. Однак в цьому варіанті аналізу для нас передусім важливо те, що згадані давньоруські популяції відрізняються значно вужчим обличчям, ніж пізньосередньовічні слов'янські групи Середнього Подніпров'я, тобто поєднання значної ширини обличчя з послабленим горизонтальним профілюванням (степовий комплекс) найвиразніше виявляється у слов'янських популяціях Середнього Подніпров'я саме в післямонгольську добу. Дійсно, на антропологічних матеріалах із могильників киеворуського часу фіксуються кочові домішки, але вони нечисленні або ж пов'язані з аланами, для яких характерний інший морфотип. Хронологічно від монгольської навали і до доби Руїни наявність вихідців із кола степовиків на християнських могильниках Середнього Подніпров'я істотно збільшилася та досягла піку для цієї території.

Досить довго східні слов'яни перебували з окремими групами населення Степу то у стані конфронтації, то у союзних та торгових стосунках, що засвідчують літописи. Частина кочовиків йшла на службу до руських князів, частина — осідала. На антропологічному матеріалі це добре простежується в Нижньому Подніпров'ї, де в XII—XV ст. склалася цікава ситуація. Осіле населення регіону було строкатим: алани, болгари, представники кочових груп, етнічна інтерпретація яких не завжди можлива, слов'янський компонент (Литвинова 2007), але переважали все ж таки алани та болгари. Болгари домінують передусім у жіночих серіях із Кам'янки, Каїрів, Мамай-Сурки, Благовіщенки, алани — серед чоловіків на могильниках Мамай-Сурка та Благовіщенка. Наявність кочового компонента з монголоїдною домішкою найчіткіше зафіксовано на могильниках Каїри та Мамай-Сурка.

Осіле населення Нижнього Подніпров'я теоретично могло бути одним із джерел поповнення складу мешканців Середнього Подніпров'я у післямонгольську добу. Про внесок нижньодні-

провців у формування антропологічного складу українців писали антропологи В.П. Алексеев (Алексеев 1969) та Л.В. Литвинова (Литвинова 2006; 2007). Це можливо, але, на нашу думку, варто говорити радше про їх входження до складу осілого населення Нижнього Подніпров'я та про близькі компоненти, хоч і в різних пропорціях, в українських популяціях. На Нижньому Подніпров'ї у чоловічих серіях осілого населення XII—XV ст. найбільш відчутна аланська складова (особливо в пізній період), а в українських серіях XVI—XVII ст., разом зі слов'янськими компонентами (древлянським, волинським, тиверським та полянським) — сарматсько-салтівська (зливкинська), яку найчастіше ототожнюють із болгарами. Отже, якщо у післямонгольський час існувала міграція осілого населення з Нижнього Подніпров'я вгору по Дніпру, то в ній переважали носії сарматсько-салтівського типу, який пов'язують із нащадками болгар і який краще представлено в пониззі Дніпра в більш ранній період. Така парадоксальна ситуація потребує пояснення. Швидше за все, цю проблему буде розв'язано після розширення бази даних.

Ще однією вихідною територією для «степових» типів може слугувати Прутсько-Дністровське межиріччя, населення якого репрезентувало як сарматсько-салтівський тип, так і широколиці форми слов'ян (Великанова 1975). Отже, коли на пізньосередньовічних могильниках Середнього Подніпров'я серед населення наявні обидва морфотипи (Чигирин), ми більше схильні пов'язувати це з вихідцями з району Прутсько-Дністровського межиріччя. До популяції з Вишгорода статистично та морфологічно досить близькими є серії з Лимбаря та Старого Орхея. На жаль, антропологічний матеріал степової зони між Дніпром та Дунаєм вивчено недостатньо, що унеможливорює пошуки аналогій.

На окремих черепках зі слов'янських поховань Середнього Подніпров'я XVI—XVII ст. зафіксовано монголоїдні домішки, які важко пов'язати з аланами та болгарами. Черепи з ознаками монголоїдності або монголоїдних впливів знаходять на різних могильниках Вишгорода, Чигирини, Суботова, Києва, Меджибожа. У домонгольську добу найбільш чітко монголоїдні риси простежено у групах печенігів та половців України, а також у збірній серії кочовиків південних районів. У післямонгольську добу можна виділити частину ногайців та мусульманського населення Криму, хоча загалом ці групи антропологічно досить строкаті (Круц 2003). Утім усі зазначені групи (за винятком населення Криму) вирізняють-

ся значною висотою обличчя, а на могильниках пізньосередньовічних українців (у тому числі й Вишгорода) не спостережено суттєвого збільшення висоти обличчя і взагалі концентрації високолицьких форм, а виявлено лише окремі високолиці черепи. З огляду на це монголоїдність на середньовічних українських могильниках важко пов'язати з нащадками печенігів та половців, вона, швидше за все, має інше походження. Слід зауважити, що антропологи, на жаль, не володіють інформацією про морфологічний тип цілої низки степових груп (торків, берендеїв та ін.).

Наявність нащадків кочовиків на середньовічних могильниках району Тясмина (Чигирин, Суботів) можна було очікувати з огляду на те, що регіон здавна перебував у зоні степових впливів. Однак постає питання: звідки такий сильний степовий вплив на такому північному могильнику, як Вишгород? Насправді перебування степовиків на території Вишгорода зафіксовано ще у давньоруську добу. Так, було виявлено три поховання, які дослідники пов'язують із чорними клобуками, що певний час були союзниками місцевих князів (Дегтяр, Орлов 2005). На жаль, антропологічний матеріал із цих поховань не зберігся.

У добу пізнього середньовіччя Вишгород тривалий час був у стані занепаду та практично пустою. З 1607 р. Вишгород було передано київському хорунжому Гаврилу Гойському (Дегтяр, Орлов 2005, с. 193). Вихідцями з яких території були люди, якими Гойські могли заселяти ці місця, з'ясувати важко через брак писемних джерел. Вишгородці, представлені генетичною лінією, що веде свої корені від давньоруських серій, швидше за все, походили з близьких територій. Особливо чітко це простежено на матеріалі жіночих серій, хоча, можливо, це пояснюється міграцією з чернігівських земель.

Князі Гойські вели свій рід від татарських (перекопських) Кірдеїв, але вже в XVI ст. посідали чільне місце серед галицького боярства. На початку XV ст. волинсько-холмська лінія Кірдеїв отримала ім'я Гойських (Гостських). Теоретично Гойські могли певний час підтримувати зв'язки з кочовими групами, із яких походили їхні предки, та приймати на службу вихідців із них. Частина степовиків могла бути асимільована слов'янами та прийняти християнство. Інколи групи кочовиків знаходили собі нові місця для життя на півночі. Так, наприкінці XVI ст. київський воєвода К. Острозький оселив на військовому праві кілька тисяч татар на території Обухівщини (Стародуб, Чернецький,

Ярмола 2004). Хрестоматійний приклад: татари, які перебували на службі в литовських князів, були розселені в Білорусі та районі Тракаю (Хоєцький 2008). Серед мігрантів, як правило, переважали чоловіки. У Вишгороді переселенці зі степовим корінням також краще представлені в чоловічій серії. У жінок домінує зв'язок із давньоруськими серіями, тобто добре простежується місцева основа.

Середній зріст населення міста Вишгорода, за формулою М. Троттера та Г. Глезера: чоловіки — 166,5 см, жінки — 160 см. За рубрикаціями Р. Мартіна, ця група належить до категорії середніх на зріст. Різниця зросту між чоловіками та жінками менша за норму, розраховану Р. Мартіном (10—12 см). Якби наша група була однорідною, то з огляду на статевий диморфізм чоловіче населення було б дещо вищим, жіноче — нижчим. Можливо, невисокий зріст вишгородських чоловіків можна пояснити степовою домішкою. У цілому група потрапляє в діапазон варіацій зросту серій з території України доби пізнього середньовіччя (166,3—173 см для чоловіків).

На вишгородському могильнику досліджено рештки кісток з 67 поховань. У деяких випадках визначити стать і вік похованих було неможливо, але відзначено суттєвий відсоток дитячих поховань (34,3 % загальної кількості), причому всі діти померли у першому дитячому віці, тобто до 6—7 років. На жаль, практично відсутній порівняльний матеріал зі слов'янських могильників України доби пізнього середньовіччя. На могильниках Європи VII—XVI ст., а також за результатами аналізу церковних книг XVIII—XIX ст. відсоток дитячої смертності на могильнику коливається від 6,2 до 60,7 % (Алексеева, Богатенков, Лебединская 2003, с. 34—35).

Чоловіки становлять 55 %, жінки — 45 % дорослого населення. Певний дисбаланс у кількості чоловіків та жінок спостережено на багатьох могильниках Європи. Середня тривалість життя вишгородців, без урахування дитячої смертності, для чоловіків становить 39 років, для жінок — 35,5 років. Більшість — померли у віці 25—35 років.

Підбиваючи підсумки відзначимо, що на антропологічних матеріалах Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя зафіксовано суттєві зміни порівняно з давньоруським часом. Простежено генетичну лінію, що пов'язує частину пізньосередньовічного населення цієї території з полянськими групами, особливо виразно — на жіночих черепках. Хоча, можливо, це є наслідком міграції з лівобережних чернігівських полянських зе-

мель. Якщо у давньоруську добу у Середньому Подніпров'ї відчувався певний приплив переселенців з більш північних територій: дреговицьких, радимицьких, кривичів смоленських (Рудич 2007), то у добу пізнього середньовіччя міграцій з цих регіонів на антропологічному матеріалі не простежено. В пізньому середньовіччі рельєфніше представлені, особливо серед чоловіків, вихідці із західних земель (колись древлянсько-волинянських, галицьких та тиверських). Отже, можна припустити, що їх приплив був значний, тобто очевидною є зміна провідних міграційних потоків.

За краніологічними матеріалами козацької доби можна відзначити, що порівняно з давньоруським часом збільшився відсоток степового населення, який досяг піка для цієї території. Найкраще представлено так званий сарматсько-салтівський морфотип, який колись репрезентував болгар і був поширений у Хозарії та Криму, а в XII—XV ст. характеризував частину

населення Нижнього Подніпров'я та Прутсько-Дністровського межиріччя. На пізньосередньовічних могильниках Центральної України виявлено вихідців із різноманітних кочових груп, етнічна інтерпретація яких на сучасному етапі не завжди можлива. Внесок степовиків у формування антропологічного складу населення України найвиразніше зафіксовано у Подніпров'ї на матеріалах XVI—XVII ст. (Чигирин, Суботів, Вишгород), але відчувається і на Поділлі, наприклад, у Меджибожі. У більш пізніх збірних серіях українців XIX—XX ст. степовий компонент нівелюється і простежується на краніологічному матеріалі лише на рівні індивідуальних даних.

На жаль, антропологічний матеріал доби пізнього середньовіччя лише починає вводитися в науковий обіг. Розширення бази даних щодо слов'янських і неслов'янських (особливо південних регіонів) груп населення дасть змогу створити більш чітку картину антропологічного складу населення України.

- Акімова М.С. Матеріали к антропологии ранних болгар // Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге. — М., 1964.
- Алексеев В.П. Антропология Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. — 1962. — Вип. 2. — С. 48—88.
- Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. — М., 1969.
- Алексеев В.П., Гохман И.И. Антропология азиатской части СССР. — М., 1984.
- Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М., 1973.
- Алексеева Т.И. История изучения антропологического состава восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 10—29.
- Алексеева Т.И., Богатенков Д.В., Лебединская Г.В. Власти: антропо-экологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали). — М., 2003.
- Алексеева Т.И., Козловская М.В. Антропологический облик населения // Новохарьковский могильник эпохи Золотой Орды. — Воронеж, 2002. — С. 111—119.
- Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.
- Герасимова М.М. Краниологические материалы к этногенезу северокавказских народов // Вестник антропологии. — 1996. — Вип. 2. — С. 156—167.
- Герасимова М.М., Рудь Н.М., Яблонский Л.Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. — М., 1987.
- Гравере Р.У. Одонтология восточнославянских народов // Восточные славяне: антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 205—218.
- Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минувле та сучасне. — К., 2005.
- Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1982.
- Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.
- Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // СА. — 1957. — № 1. — С. 55—59.
- Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника // Маяцкое городище. Труды советско-болгарской экспедиции. — М., 1984. — С. 200—237.
- Кондукторова Т.С., Сегеда С.П. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитриевское // Вестник антропологии. — 1990. — № 84. — С. 94—105.
- Круц С.И. Антропологическая характеристика ногайцев XVI—XVIII вв. // Матер. по изуч. истор.-культ. наследия Северного Кавказа. Антропология ногайцев. — М., 2003. — Вип. 4. — С. 206—239.
- Круц С.И., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 143—149.

- Литвинова Л.В.* Население эпохи средневековья Юга Украины (по материалам грунтовых могильников XII — начала XV вв.) // Вестник антропологии. — 2006. — Вып. 14. — С. 52—60.
- Литвинова Л.В.* Населення Нижнього Подніпров'я XII — початку XV ст. за антропологічними даними: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007.
- Наджимов К.Н.* О черепах зливкинского могильника // КСИЭ. — 1955. — Вып. 24.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. — К., 1998. — С. 119—124.
- Рудич Т.А.* К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI—XVII вв. // Степи Украины в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // *Vita antiqua*. — К., 2003. — № 5—6. — С. 202—214.
- Рудич Т.О., Толкачев Ю.І.* Антропологічні матеріали з Меджибожа // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 446—448.
- Рудич Т.А.* Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) // Вестник антропологии. — 2007. — Вып. 15. — С. 400—407.
- Рудич Т.О.* Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря // Археологія. — К., 2008. — № 4 — С. 49—54.
- Сегеда С.П.* Антропологічний склад українського народу (спроба комплексного аналізу) // Народознавчі зошити. — 1998. — Зошит 2 (20). — С. 122—123.
- Стародуб О., Чернецький Є., Ярмола О.* Тюрки на Пороссі: проблеми і перспективи вивчення // Етноси України. Альманах-2000. — Київ, 2001. — С. 79—81.
- Хоєцький Е.* Спогади з подорожі по Криму. — Сімферополь, 2008.

Одержано 19.06.2008

Т.А. Рудич

ОБ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОМ СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ ЭПОХИ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

В научный оборот введен антропологический материал из раскопок в Вышгороде, позволяющий уточнить общую картину антропологического состава позднесредневекового населения Среднего Поднепровья. На краниологическом материале в эпоху позднего средневековья на этой территории зафиксированы существенные изменения по сравнению с древнерусским временем. Генетическая линия, связывающая часть позднесредневекового населения с полянскими группами, более четко прослеживается по женским черепам. Если в киеворусское время ощущался приток выходцев из более северных земель (дреговичей, радимичей, кривичей смоленских), то в позднесредневековый период рельефней представлены переселенцы с западных (когда-то древлянско-волынских, галицких и тиверских) земель. По краниологическим материалам казацкого времени можно отметить, что по сравнению с древнерусской эпохой среди населения увеличился процент выходцев из степных групп.

Т.О. Рудич

ABOUT THE ANTHROPOLOGICAL STRUCTURE OF POPULATION OF THE MIDDLE DNIPRO RIVER REGION IN THE LATE MEDIAEVAL EPOCH

The anthropological material from the excavations in Vyshhorod is presented to the scientific circles, which allow the author to specify the general picture of the anthropological structure of the Late Mediaeval population in the Middle Dnipro River region. Based on the craniological material of the Late Mediaeval epoch on this territory, significant changes are stated comparing to the Ancient Rus time. Genetic line connecting the part of the Late Mediaeval population with the Polyan groups is seen, but is clearer on the women's skulls. While in Kyiv Rus time the inflow of the natives of the lands to the North was observed (Dregovychi, Radymychi, Kryvychi of Smolensk), in the Late Mediaeval period immigrants from the Western lands (formely of Drevlyans-Volhynians, Halych land, and of Tivertsi) were more prominent. For the craniological material of Cossack times it should be noted that comparing to the Ancient Rus epoch the percentage of the natives of the Stepp groups have increased within the population.